

**ARAB TILIDA FE'LNING HARAKAT NOMI SHAKLLARI VA
ULARNING “MUFASSAL” ASARIDAGI TAVSIFI**

Erimmatova Zuhra

2-kurs magistr

O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi

Toshkent, O'zbekiston

**ARABIC VERB NOUN FORM AND THEIR DESCRIPTION IN
MUFASSAL**

Erimmatova Zuhra

2nd year master

International Islamic Academy of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

**ФОРМА АРАБСКОГО ГЛАГОЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО И ИХ
ОПИСАНИЕ В МУФАССАЛЕ**

Еримматова Зухра

магистр 2 курса

Международная исламская академия Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

Annotatsiya. Bu tadqiqot ishida arab tili grammatikasidagi fe'lning vazifadosh shakllaridan biri ish-harakat nomi haqida. Shuningdek, so'zlarning yasalishiga asos sifatida ikkita katta maktab namoyondalarining va xorijlik arabshunoslarning bu to'g'risidagi fikrlari keltirilgan. Bundan tashqari, mazkur tadqiqot arab grammatikasini o'rganishda mo'tabar manbalardan bir sifatida suyanaladigan “Mufassal” asarida bu mavzuning yoritishi haqida ma'lumotlar berilgan. Ma'lum fe'llarning masdar qoliplari simoyi yoki qiyosiy usulda hosil bo'lishi, aniq va majhul sifatdoshi shaklida keluvchi masdarlar haqida batafsil to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: fe'l, vazifadosh shakllar, masdar, ism masdar, ishtiqoq, Zamaxshariy, basra, kufa, simoiy, qiyosiy.

Abstract. In this study, one of the functional forms of the verb in the Arabic grammar is about the name of the action. Also, as a basis for the creation of words, the opinions of the representatives of two major schools and foreign Arabic scholars are presented. In addition, this study provides information about the coverage of this topic in the work "Mufassal", which is relied on as one of the most reliable sources in the study of Arabic grammar. The formation of the infinitive forms of certain verbs in simile or comparative method, and infinitives in the form of definite and passive adjectives have been discussed in detail.

Key words: verb, adverbs, infinitive, infinitive of a noun, ishtikaq, zamakhshari, basra, kufa, simoi, comparative.

Абстрактный. В данном исследовании одна из функциональных форм глагола в арабской грамматике касается названия действия. Также в качестве основы для создания слов представлены мнения представителей двух основных школ и зарубежных арабистов. Кроме того, в данном исследовании приводятся сведения об освещении этой темы в труде «Муфассаль», на который опираются как на один из наиболее достоверных источников при изучении арабской грамматики. Подробно рассмотрено образование инфинитивных форм некоторых глаголов методом сравнения или сравнения, а также инфинитивов в форме определенных и пассивных прилагательных.

Ключевые слова: глагол, наречия, инфинитив, инфинитив существительного, иштикак, замахшари, басра, куфа, симои, компаратив.

KIRISH

Islom olamida Qur'oni karim oyatlari ma'nolarini tushunish, to'g'ri ta'vil qilishda Zamaxshariyning hissasi katta. Buning isboti nafaqat uning mashhur tafsiri "al-Kashshof" asarida, balki grammatikaga oid "al-Mufassal" asarida ham o'z aksini topadi. Zero asar yozilishidan asosiy maqsad, Qur'oni karimni anglash

bo‘lgan, bu haqida allomaning o‘zi asarning kirish qismida shunday deydi: “E’rob ilmining foydasi juda ko‘p, kimki uni egallamasdan Allohnning kalomini tafsir qilmoqni istasa, ko‘r-ko‘rona ish tutibdi. E’rob – bayon ilmining bir pog’onasi bo‘lib, u Qur’oni karimning nozik jihatlarini ochib beradi. Undan to‘silgan kishi yaxshilik yo‘lida yurishdan to‘silgandir”. Mana shu sabablar tufayli arab tilshunosligida til qoidalarini tizimlashtirishga urinishlar boshlangan. Til qoidalarini arab va ajamlarga o’rgatishda juda ko’plab kitoblar talif qilingan. Mana shu maqsadlarni amalga oshirishda o’tgan asarlardan buyon hozirgi kungacha qadrini yo‘qotmasdan, oliygohlarda va ustoz-u talabalar qo’lidan tushmaydigan “Mufassal” asari katta xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada ham grammatika mavzularidan biri fe’lning vazifadosh shakllari haqida ma’lumotlar keltiriladi.

ASOSIY QISM

Harakat nomi [bundan keyingi o‘rinlarda harakat nomi “Masdar” deb yuritiladi] - bu fe’lning asli bo‘lib, unga nahvshunos olimlar o‘z qarashlarini asarlarida keltirib o‘tishgan. Ibn Molikning ta’biri bilan aytganda “Masdar – bu fe’lning semantikasiga ega bo‘lib, vaqtning ma’nosini anglatmaydigan ismdir”. Mahmud Zamaxshariy o‘z asarida: “Fe’llar masdardan hosil qilinadi, masalan: ضرب- قتل- قتل urmoq-urish; o‘ldirmoq – o‘ldirish”, deb tushuntirsa, “Al-Unmuzaj fi-n-nahv” asarida¹ فال مصدر هو الاسم الذي يشتق منه الفعل و يعمل عمل فعله نحو : عجبت من ضرب زيد عمرا و من ضرب عمر زيد Masdar - ism bo‘lib, undan fe’l yasaladi. U fe’l bajargan vazifani bajaradi, masalan: عجبت من ضرب زيد عمرا - عجبت من ضرب عمر زيد “Men Zaydning Amrni urganidan hayron bo‘ldim” gapidagi “ضرب” so‘zi masdardir, deb bayon qilgan.

¹ Носирова М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-Унмузаж фи-н-нахв” рисоласи. –Т.: ТДШИ, 2005. –Б.116.

“Fe’l vazifasini bajaradigan, ammo fe’llarga xos bo‘lgan zamon, shaxs, mayl, daraja kabi xususiyatlardan holi bo‘lgan ism masdardir”², - deydi B.M.Grande.

Masdar mavzusi doirasida biroz bahsli o‘rinlar mavjudki, bu munozara arab tilshunosligi tarixida ikkita katta maktab Basra va Kufa tilshunoslik mактаблari asl ishtiqoq fe’lmi yoki masdar ekanligi borasida bahslashadilar. Bu munozara nahvshunos mashhur olim Anbariyning "الإنصاف في مسائل الخلاف بين البصريين، الكوفيين" asarida quyidagicha : "القول في أصل الاشتقاء، الفعل هو أو المصدر؟" (Asl ishtiqoq haqidagi so‘z, u fe’lmi yoki masdarmi?) nomli mavzusi bilan 28-raqam ostidagi masala sifatida keltiriladi³.

Kufaliklar masdar fe’ldan ishtiqoq qilingan, u fe’lning hosilasidir, deb ضَرَبَ (urmoq), "قِياماً" kabilarni misol qilib keltirishadi. Basraliklar esa buning aksi o‘laroq fe’l - masdardan ishtiqoq qilingan va u masdarning hosilasi, degan fikrni ilgari suradilar.

Kufaliklar hujjat sifatida o‘z fikrlarini quyidagicha izohlashadi: “Biz masdar fe’ldan ishtiqoq qilingan dedik. Chunki fe’l solim bo‘lsa, uning masdari ham solim bo‘ladi, aksincha fe’l illatli bo‘lsa, masdar ham illatli bo‘ladi. Masalan, قَوْمٌ قَوْمًا deyilganda fe’l solim bo‘lganligi uchun masdar ham solim bo‘lyapti. قَامَ قَياماً deyilganda esa fe’l illatli bo‘lganligi uchun masdar ham illatli bo‘lyapti. Agar fe’l solim bo‘lganda masdar ham solim bo‘lib, fe’l illatli bo‘lganda masdar ham illatli bo‘lar ekan, demak masdar fe’ldan kelib chiqqan, uning hosilasidir”.

Kufalik tilshunos olimlardan quyidagi fikrni o‘rtaga tashlaganlar ham bo‘lgan: “Masdar fe’ldan ishtiqoq qilinganligiga dalil shuki, fe’l masdarga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Axir o‘zlarining ضَرَبَ so‘zini fe’lining ta’sirida tushum kelishigida o‘qiysizlar. Shunday ekan, masdar fe’ldan keltirib chiqarilgan, uning hosilasi bo‘lishi kerak. Chunki ta’sir qiluvchi (omil)ning

² Гранде Б.М. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. -М.: Вост. лит., 1998. -С.253.

³ الشيخ الإمام كمال الدين أبي البركات ، الأتبرى ، النحوى .الإنصاف في مسائل الخلاف بين البصريين ، الكوفيين . مصر: مطبعة السعادة. 1961-م235-ص

o'rnii ta'sirga uchragan so'z (ma'mul)ning o'rnidan oldin keladi. Shu jihatdan masdar fe'lidan ishtiqoq qilingan uning hosilasi bo'lishi kerak.⁴

Bu o'rinda Basraliklar esa: "Masdar mutloq zamonga dalolat qilsa, fe'l muayyan zamonni ifodalaydi. Biror narsani tayin qilishlikda asl mutloq bo'lgani sabab, masdar ham fe'l uchun asldir." Ba'zi basralik nahvshunoslar masdarning asl ekanligiga quyidagicha fikr keltiradi "Ism fe'lga suyanmagan holatda o'zi vazifa bajara oladi. Lekin fe'l ismdan behojat emas. O'zi hech narsaga suyanmasdan ham qila oladigan narsa biror narsaga suyanib vazifa bajaradigandan ustun qo'yiladi."⁵"

Jumladan, Hifni Nosif va boshqa mualliflarning "الدروس النحوية" (Nahvdarslari) kitobida shunday deyiladi: "أصل المشتقات كُلُّها المصدر" (Ishtiqoq qilinadigan barcha so'zlarning asli masdardir).⁶ Bu mavzu borasida rus va o'zbek arabshunoslarining fikrlari arab nahvshunoslarining fikrlaridan farq qiladi. Ya'ni masdar fe'lidan keltirib chiqariladi degan fikrni bildiradilar. Jumladan, B.M. Grande yasama so'zlar ikkiga bo'linishini keltirib o'tadi. Ular: a) fe'l o'zagidan yasalgan otlar va b) ot va sifatlardan yasalgan otlar. Fe'l o'zagidan yasalgan otlarga bir martalik harakat nomi, ish harakat tarzini ifodalovchi ismlar, zamon va makon nomlari va qurol otlari bilan bir qatorda ish-harakat nomi – masdarlarni ham kiritadi. Bundan masdar fe'lidan yasaladi, degan fikr anglashiladi.⁷ Arabshunos olim B.M. Grande shuning bilan birga asl arab manbalarida so'zlarning asl o'zagi masdar deb keltirilganligini ham ta'kidlab o'tadi.⁸

Yahyo ibn Abdul Mutiy "Alfiya" kitobiga yozgan "الدرة الألفية ألفية بن معطي في النحو و الصرف و الخط و الكتابة"⁹ sharhida so'zlarning asli fe'l ekanligiga, ism so'ziga basra va kufa maktabi namoyondalarining qarashalari o'rinni olgan. Manzumaning

⁴. الشیخ الإمام کمال الدین أبي البرکات عبد الرحمن ابن محمد بن أبي سعید الأنتاری النحوی الانتصار فی مسائل الخلاف بین التحوبین البصریین والکوفین. دار الطیانع للنشر والتوزیع والتصدیر. القاهرة-2005.-126ص

⁵. الشیخ الإمام کمال الدین أبي البرکات عبد الرحمن ابن محمد بن أبي سعید الأنتاری النحوی الانتصار فی مسائل الخلاف بین التحوبین البصریین والکوفین. دار الطیانع للنشر والتوزیع والتصدیر. القاهرة-2005.-126ص

⁶. حفیظ ناصف، محمد دیاب، مصطفی طموم، محمد صالح. الدروس النحوية. دار العقيدة، مصر، الإسكندرية-2007. الصفحة-381.

⁷. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении – М.: Вост.лит., 1998. – С.253.

⁸. O'sha asar – B.253.

⁹. يحيى بن عبد المعطي بن عبد النور الزواوي المغربي. الدرة الألفية في الألفية بن معطي. ط-1. القاهرة:دار الفضيلة، 2010م.- 20ص.

keyingi misralaridan esa fe'lidan boshqa so'zlar ishtiqoq qilinishiga ishora qilingan. **أَفْعُلُ التفضيل** va **الصفة المُشبّهة** va **أُمِثِلُهُ المُبَالَغَة** "المشاقات" bobidan keyin اسما الفاعل اسما المشاقات dan keyin مصدرا الفعل ni va undan so'ng keltirgan.

Arab tilshunosligida katta ulamolardan sanaladigan Mustafo G'alayoniy ham bu mavzu doirasida basra maktabi nazariyalarini qo'llab quvvatlovchidir. Alloma o'zining "جامع الدروس العربية" asarida so'zlarning asli masdar ekanligi va undan oltita narsa ishtiqoq qilinishi xabarini bergan¹⁰. Ular: fe'llar, sifatlar, ismi zamon va makon, qurol otlari, mimlik masdar (المصدر الميمي). Ishtiqoq – bir so'zdan ma'nosi va harflar tartibi saqlangan, shaklida qisman o'zgarish bo'lishi bilan bir-biriga yaqin ma'nodosh, boshqa yangi so'zni chiqarib olishga aytildi. Muallifning bunga misoli,

<أَكْتُبُ> (yoz) buyruq fe'li <يَكْتُبُ> (yozadi) hozirgi-kelasi zamon fe'lidan, u esa <كَتَبَ> (yozdi) o'tgan zamon fe'lidan ishtiqoq qilingan. Bu fe'lning o'zi esa <كِتَابٌ> (yozish) masdaridan hosil bo'lgan deb mavzuga oydinlik kiritib bergen. Alloma bu ishtiqoq turiga "kichik ishtiqoq" (الاشتقاق الصغير) deb nomlaydi va bu sarf ilmi o'rganuvchi mavzularidan hisoblanadi. Bundan tashqari yana 2 ta ishtiqoq "katta ishtiqoq" – ikkita so'zlar o'rtaida harflar ketma-ketligi buzilsada, lafz va ma'noda mutanosiblik saqlanib qoladi misol uchun, جَذْبٌ (cho'zmoq, tortmoq) va "eng katta ishtiqoq" (الاشتقاق الكبير) esa, ikkita so'zlar harflar hosil bo'lish o'rniga ko'ra bir xil joydan chiqadigan mutanosib ma'noli so'zlarga misol uchun, نَهْقٌ (o'kirmoq) va نَعْقٌ (baqirmoq) mazkur atamalarni qo'llaydi.

Mushtaqqotlarning asli ism yoki fe'l ekanligi to'g'risida ikkita kuchli qarash borligi keltirib o'tilgandan so'ng, tilshunoslari bu mavzuni o'z kitoblarida quyidagicha nomlar ostida yoritib berishadi. Ish-harakat nomi, ya'ni "masdarlar" mavzusi "Fe'lga bog'langan ismlar" nomi ostida ham kelib, ularning sonini alloma Mahmud Zamaxshariy hamda Sakkokiy sakkizta, Ibn Hishom esa yettita deb

¹⁰ الشيخ مصطفى الغليني. جامع الدروس العربية. بيروت: العصرية. 1993م.-209ص.

المفصل في) المفصل في (keltirishgan. Mahmud Zamaxshariy “I’rob san’atida mufassal kitob” (صنعة الإعراب asarida fe’lga bog’langan so‘zlar deb nomlanuvchi faslda masdar, aniq nisbat sifatdoshi (اسم الفاعل), majhul nisbat sifatdoshi (اسم المفعول), mushabbaha sifat sifatdoshiga (الصفة المشبهة) [o‘timsiz uch o‘zakli fe’llardan yasalib, ma’noda aniq nisbat sifatdoshiga o‘xhash bo‘lgani bois shunday nomlanadi, qolgan o‘rinlarda mushabbaha sifat deb keltiriladi], orttirma darajadagi sifat (اسم التفضيل), o‘rin-paytni bildiruvchi ism (اسم المكان والزمان), ish-qurol otlarini (اسما المكان والزمان) batafsil bayon qilib bergen. Mustafo G’alayiniy esa o’zining "جامع الدروس العربية" asarida alloma Zamaxshariy sanab o’tganlarga bitta mubalog’a siyg’asini qo’shib, to’qqiztaga yetkazib qo’yadi.

Masdar mavzusi ancha katta mavzu bo’lib fe’ldan zamonga dalolat qilmasligi bilan farq qilsa, ish-harakat sodir bo’lishligini ifodalay olishi bilan fe’lga vazifadoshdir. Agar ism fe’lning harflarini o’z ichiga olsa va biror ish-harakat sodir bo’lishiga emas, harakat sodir bo’lgandan keyingi natijaga (أثر) dalolat qilsa, masdar emas, fe’ldan hosil bo’lgan natija hisoblanadi¹¹, xuddi گۈن (surma), دُخْن (yog’), جۇزْخ (jarohat) kabi misollarda kuzatish mumkin.

Agar ism fe’ldan anglashilgan ish-harakatni bildirsa lekin fe’lni barcha harflarini qamrab olmasdan so’z tarkibida evazsiz o’zgarish mavjud bo’lsa ism masdar (إسم مسدر) deyiladi, misol uchun تَكَلْمُ، وَضُوءَ fe’lidan ism masdari fe’lidan كَلَام ism masdar hisoblanadi.

Mazkur maqola arabshunos olim Zamaxshariyning “al-Mufassal” asari asosida masdarlarning yoritilishini o’rganish bo’lgani bois alloma kitobida bu mavzuni alohida ziyoda harflardan xoli uch o‘zakli fe’llarning masdarlari haqida ma’lumot berish bilan boshlaydi.

Uch o‘zakli ziyoda harflardan holi fe’llarning masdarlari ma’lum bitta qolipga ega emas, fe’l vazniga qarab turlicha bo’ladi. Alloma Zamaxshariy qiyos

¹¹ الشيخ مصطفى الغالباني. جامع الدروس العربية. بيروت: العصرية. 1993م، 161ص

qilinib olinsa bo'ladigan va qiyos bilan yasalmaydigan masdar vaznlarini keltirib o'tadi.

فَعَلٌ – يَفْعُلُ (ضرَبٌ – يَضْرِبُ)

فَعَلٌ – يَفْعُلُ (قتلٌ – يَقْتَلُ)

فَعَلٌ – يَفْعُلُ (علمٌ – يَعْلَمُ)

فَعَلٌ – يَفْعُلُ (شرفٌ – يَشْرُفُ)

Yuqoridagi misollarda o'tgan zamon fe'li qolipida hozirgi-kelasi zamonda يَفْعُلُ yoki يَفْعُلُ vaznidan hosil bo'ladi. O'tgan zamon fe'li qolipidagi ba'zi fe'llar يَفْعُلُ vaznidan hosil bo'lmaydi. Bunday o'rinda o'tgan zamonda turgan fe'lning ع [‘ayn] yoki ل [lam] barobaridagi harfi halqum harflaridan (خ-ح-ع-ء) biri bo'lishi kerak¹². Misol uchun: جَبَةٌ – يَجْبَهُ، ذَهَبٌ – يَذْهَبُ

Ibn Yaish "al-Mufassal" sharhida ko'pchilik o'timli fe'llar فَعَلٌ – يَفْعُلُ vaznidan masdari yasalishini quyidagi misollar bilan keltirib o'tadi:

ضرَبٌ – يَضْرِبُ - ضَرْبٌ، لَمْسٌ – يَلْمِسُ، حَبْسٌ – يَحْبِسُ - حَبْسٌ
لَحِسٌ – يَلْحَسُ – لَحْسٌ، لَقْمٌ – يَلْقَمُ – لَقْمٌ

Barcha o'timli fe'llarga asl masdar qolipi فَعْلٌ bo'lsa ham, ba'zi qolgan fe'llardan masdar yasalishida qolip turlicha bo'ladi. Misol o'laroq:

1) فَعَلٌ – يَفْعُلُ vaznidagi fe'llarning masdar shaklini yashashda 14 ta qolipga tayanadi: bu vazndagi fe'llardagi masdar uchun asl qolip ضَرْبٌ – يَضْرِبُ - فَعْلٌ - (ضرَبٌ). Bunga qiyos ravishda boshqa qoliplar quyidagicha keladi:

فَعْلٌ (عَدْلٌ – عِدْلٌ،

فَعْلٌ (سَرْقٌ – سَرْقَةٌ،

فَعْلٌ (عَرْفٌ – عِرْفَانٌ) فُعْلَانٌ (غَفَرٌ – غُفْرَانٌ – غَفَرَ اللَّهُ غُفْرَانًا)

فَعْلٌ (كَذَبٌ – كَذِبٌ – كَذَابٌ كِذَابٌ)

Arab shoirlaridan quyidagicha misra keltiriladi:

فَصَدَقَتُهُ وَ كَذَبَتُهُ وَ الْمَرْءُ يَنْفَعُهُ كِذَابُهُ¹³

¹² شرح المفصل لمحمود الزمخشري.دكتور اميل بريع يعقوب.الناشر دار الكتاب العلمية.بيروت لبنان.2001م .-46 ص

أبو البقاء يعيش ابن علي ابن يعيش الموصلي شرح المفصل في صنعة الإعراب الزمخشري.دار الكتب العلمية: بيروت - لبنان - 47 ص

Unga rost va yolg'on gapirdim, kishiga uning yolg'oni foyda beradi
She'rda kelgan қдаб masdari қдаб shaklida ҳ harfi tashdidli holda ham kela olishi fe'l vaznida bo'lganida kuzatiladi. Alloh taolo quyidagi oyatida shunday marhamat qiladi:

{وَكَذَبُوا بِإِيمَانِنَا كَذَابًا} Va bizning oyatlarimizni yolg'on deyishgan edi, yolg'on!¹⁴

2) فَعْلُ vaznidagi fe'llardan ham yuqoridagicha turli qoliplar asosida masdarlar hosil bo'ladi. Bularda ham فَعْلُ birlamchi masdar qolipi sanaladi (حَقَّ - يَحْلُقُ - حَلْقٌ). Bunga qiyos sifatida quyidagicha boshqa qoliplar keltiriladi:

فَعْلُ (جَلَبٌ - يَجْلِبُ - جَلْبٌ، طَلَبٌ - يَطْلُبُ - طَلْبٌ)

فَعْلُ (خَنْقٌ - يَخْنُقُ - خَنْقٌ)

فَعْلُ (كَفَرٌ - يَكْفُرُ - كُفْرٌ، شَكَرٌ - يَشْكُرُ - شُكْرٌ)

فِعْلُ (ذَكْرٌ - يَذْكُرُ - ذِكْرٌ، قَالٌ - يَقُولُ - قِيلٌ)

فِعَالٌ (كَتَبٌ - يَكْتُبُ - كِتَابٌ، حَجَبٌ - يَحْجُبُ - حِجَابٌ)

فُعَالٌ (كَفَرَ - كُفْرَانُ، شَكَرَ - شُكْرَانُ)

{فَلَا كُفْرَانٌ لِسَعْيِهِ} Kim mo'min holida solih amallardan qilsa, sa'yi-harakati zoye ketmas¹⁵.

3) فَعْلُ vaznidagi fe'llar uchun ham birlamchi masdar qolipi sanaladi.

Misol uchun, حَمْدٌ - يَحْمَدُ - حَمْدٌ

Bu asl qolipga qiyos ravishda masdar qolipi quyidagicha:

فِعْلُ (عِلْمٌ - يَعْلَمُ - عَلْمٌ، حَفْظٌ - يَحْفَظُ - حَفْظٌ)

فُعْلُ (شَرْبٌ - يَشْرَبُ - شُرْبٌ)

فَعْلُ (عَمَلٌ - يَعْمَلُ - عَمَلٌ)

فَعْلَةٌ - (رَحْمٌ - يَرْحَمُ - رَحْمَةٌ)

فَعَالٌ - فِعَالٌ

فَعَالٌ (سَمَاعٌ - يَسْمَعُ - سِمَاعٌ)

¹⁴ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol 30-juz – T.: «Hilol-Nashr» 2021. – 87 B.

فَعَلْ (غَشِيٌّ - يَغْشِيٌّ - غَشِيَانٌ)

فُعُولٌ (لَزَمٌ - يَلْزَمٌ - لَزُومٌ)

(2) (نَصْحٌ-نَصَاحَةٌ) فَعَالَةٌ vaznidagi fe'llar to'rtta turli masdar qolipiga ega: 1) فَعَلٌ-يَفْعُلٌ (سَأْلٌ-سُؤَالٌ) فَعَالٌ (3) (نَكَأٌ-نِكَايَةٌ) فَعَالَةٌ (4) (ذَهَبٌ-ذَهَابٌ) فَعَالٌ

Ba'zi masdarlarning muannas shakli alif maqsura (ى) bilan فَعَلٌ - يَفْعُلٌ دَعَاءٌ - دُعَاءً - دَعْوَى دَعْوَى Ba'zilari esa ta marbuta ةَ الْقَعْدَةُ، الْجَلْسَةُ، الْقَعْدَةُ hosil qilinadi.

Uch o'zakli ziyoda harflardan holi o'timsiz fe'llarning masdar qolipi o'timli fe'llar kabi qismlarga bo'linadi. فَعَلٌ - يَفْعُلٌ vaznidagi va fe'llar faqat o'timsiz fe'llardan bo'lishi bilan ajralib turadi. Bu fe'llarga to'rtta masdar qolipi tayanch bo'ladi:

فُعُولٌ (جلس - يجلس - جلوس) 1

O'timli fe'llar kabi bu masdarlardan qiyos ravishda boshqa masdar qolipi ham mavjud bo'lib, ba'zi o'timli fe'l masdarlarining qiyosiy qolipida keladi. O'timli fe'llardagidek qolipi فَغْلٌ (سرف - يُسْرِفُ - سَرْفٌ) o'timsiz fe'llar uchun ham masdar qolipi vazifasini o'taydi (Half - يَحْلِفُ - حَلْفٌ).

الْهَذَى وَ السُّرَى فَعَلٌ qolipiga tushadigan masdarlar sanoqligina -

2) فَعَلٌ - يَفْعُلٌ (حَسْنٌ-يَحْسُنُ)

Bu vazn faqat o'timsiz fe'llar hosil bo'lishi bilan ajralib turadi shu sabab o'timli fe'llarning masdar qolipidan qiyos qilinmaydi. فَعَالٌ (جمال، بَهَاءٌ) - فَعَالَةٌ (قباحة، شَنَاعَةٌ) - فَعَالٌ (حَسْنٌ، تُبَلٌ)

Tovushlarni bildiruvchi fe'llar quyidagi masdar qoliplari asosida namoyon bo'ladi: فَعَالٌ va (صَهِيلٌ، نَهِيقٌ، ضَاجِيجٌ) فَعِيلٌ: (تَبَاتٌ - تَبَاتُ فَعَالٌ) فَعَالٌ (قَعْدٌ-يَقْعُدُ-فَعُودٌ، خَرَجٌ-يَخْرُجُ-خُرُوجٌ) فُعُولٌ

vaznidagi fe'llar ancha ko'p va unga masdar qolipi sifatida:

فَعَالٌ (تَبَاتٌ - تَبَاتُ فَعَالٌ) فَعَالٌ (قَعْدٌ-يَقْعُدُ-فَعُودٌ، خَرَجٌ-يَخْرُجُ-خُرُوجٌ) فُعُولٌ (عَطَسٌ-عُطَاسٌ، نَعَسٌ-نُعَاسٌ) kelgan masdarlar tovush ma'nosiga dalolat qiladi (صرخ، نباح);

فِعْلٌ (فَسَقٌ-فِسْقٌ، حَجٌّ)، (سَكَتٌ-سَكْتٌ) فَعْلٌ

حج alloma Sibavayhi bu so‘zni masdar deb keltirgan¹⁶, ammo Abu Zayd esa bu aniq nisbat sifatdoshi, ح birinchi harf fathalik bo‘lsa (حج) masdardir deb quyidagi she’rni misol qilib keltiradi:

حج بأسفل ذي المجاز نزولٌ¹⁷ و كأنَّ عاقبة النشور و عليهِمْ

Ularning qiyomatda qayta tirilishi Majozga tushuvchilar kabitdir.

“Zu majoz” arab olamida mashhur Ukkoz bozoridan keyin keluvchi katta, mashhur bozor bo‘lib, unga barcha tarafdan katta tojirlar oldi-sotdi qilishga, shoirlar she’r va o‘zidagi bor narsalar bilan faxrlanishga keluvchi bozorlardan biridir. Bu she’rdagi ح so‘zi aniq nisbat sifatdoshi ma’nosida dalil sifatida kelmoqda.

Xulosa sifatida, ziyoda harflardan xoli uch o‘zakli, o‘timli fellar uchun asl masdar qolip فَعُلْ - فَعَوْ فَعَوْ فَعَوْ qoliplaridir. Ulardan tashqarilari asl emas, ikkilamchidir.

Muallif uch o‘zakli fe’llar bobini tugatgandan so‘ng ziyoda harfli uch o‘zakli fe’llar va to‘rt o‘zakli fe’l masdarlari bitta usulda, qolipda yasalishini keltirib o‘tgan. Ziyoda harfli uch o‘zakli fe’llarning masdari ikki usulda yasaladi:

- 1) Asl harflar saqlangan holda, to‘rtta harfdan oshmagan bo‘ladi.
- 2) Asl harflariga qo‘srimcha harflar kirishi bilan, bunda uch turda namoyon bo‘ladi: to‘rt o‘zakli fe’llarga ergashuvchilar (ملحق بالفعل الرباعي) ning vaznida; ergashuvchilari yo‘q bo‘lgan, uch o‘zakli fe’llarga bitta harf orttirilgan fe’llarning vaznida, vaznga ega bo‘lmagan so‘zlar.

To‘rt o‘zakli fe’llarga ergashuvchilar deyilishidan sabab - fe’l harflarining soni, fe’ldagi unli tovush va sukunlari to‘rt o‘zakli fe’llarniki bilan bir-biriga mos tushishidan shunday nom olgan. Shu sababdan mazkur bob fe’llarining hukmini oladi. Ya’ni hozirgi-kelasi zamon shakli, va aniq nisbat, majhul nisbat va masdarlari bir xil qolipda yasaladi. Misol uchun: شَمَلٌ - يُشَمَّلُ - شَمَلَةٌ، حَوْقَلٌ - يُحَوَّلُ - حَوْقَلَةٌ (دَحْرَجٌ-يُدَحْرِجُ-دَحْرَجَةٌ) ergashuvchi fe’llar to‘rt o‘zakli fe’llar kabi

¹⁶ سيبويه. الكتابالجزء الثالث. الناشر مكتبة الفناجعي بالقاهرة. 1988 م 104 ص

أبو البقاء يعيش ابن علي ابن يعيش الموصلي شرح المفصل في صنعة الإعراب الزمخشري. دار الكتب العلمية: بيروت- لبنان- 405 ص

yasalmoqda. Aslida esa, ular uch o‘zakli fe’llarga ziyoda qilinganlardan bo‘lsa ham bu tarkibga kirmaydi.

Bu o‘rinda ta’bir joiz bo‘lsa, muallif barchaga ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarda, to‘rt o‘zaklilarga alohida to‘xtalmasdan unga ergashuvchilar ham bir xilda yasalishini keltirib o‘tishi bilan mazkur kitobni talabalar fahmiga havola qilib ketgan bo‘lishi mumkin.

Ergashuvchilari yo‘q bo‘lgan, uch o‘zakli fe’llarga bitta harf orttirilgan fe’llar أَفْعَلْ-فَاعِلْ to‘rt o‘zakli fe’l vazni soni bilan o‘xhash bo‘lsada, ularning masdar qolipidan hosil bo‘lmaydi. Mazkur bob fe’llari maxsus masdar qoliplariga ega.

Yuqorida ikkita turli masdar qoliplaridan biriga: **فعَلَةً** (دَخْرَجَةً) فَعَلَلَةً (زُلْزَال) qolipi misol bo‘la oladi, ya’ni asl harflaridan yasalmoqda. Ikkinchi turga esa **فَعَلَانْ** (زُلْزَال) asl harflarga harf ziyoda qilishlik bilan hosil qilingan. Bulardan to‘rt o‘zakli va unga ergashuvchi fe’llar uchun eng keng keng tarqalgani **فَعَلَلَةً** bo‘lib, uch o‘zakli fe’llarga bitta harf ziyoda qilinganiga (IV bob unga vaznda o‘xhash bo‘lgani uchun) **فَعَلَانْ** qolipi asos bo‘ladi - أَكْرَمْ - إِكْرَامْ kabi.

XULOSA

Xulosa sifatida, maqola mavzusiga asos manba sifatida tanlangan “المفصل في صنعة الإعراب” asarida fe’lning vazifadosh shakllari bo‘lib, mavzu doirasida quyidagicha fikrlarga ega bo‘lindi:

Arab tilida so’z yasalishiga asos sifatida ikkita maktab bahsi mashhur, asos masdarmi yoki fe’l ekanligida. Har bitta qarash egalari o’z dalillariga ega. Ko’pchilik tilshunoslar, jumladan Zamaxshariy va Sakkokiylar ham fe’l so’z turkumi so’z yasashga asos ekanligini qo’llab quvvatlaydilar. Bunga ishora sifatida muallifning “Fe’lga bog’liq ismlar” mavzusining yoritilishi hisoblanadi.

Olim tomonidan mazkur mavzu doirasida fe’ldan hosil bo’luvchi so’zlar, ularning qoliplari, ulardagi ma’no xususiyatlar, ulardagi morfologik o’zgarishlar bayon qilingan. Ularning sonini 8 ta deb keltiradi va alohida fasllarda yoritib

beradi. Fe'ldan hosil bo'lувчи so'zlar masdar bilan boshlanib, ish-qurol nomlari bilan tugaydi.

Fe'ldan hosil bo'lувчи so'zlar kitobni birinchi qismida yoritilgan. Bular orasida masdar morfologik jihatdan qolganlarigan nisbatan anchayin murakkab hisoblangani uchun ham olim birinchi navbatda bayon qilgan. Masdar o'zida qolip shakllari ko'pligi bilan qolgan yasaluvchilardan farqli holda ajralib turadi. U o'zidagi undosh harflarga qarab turli shakllarga ega. Misol uchun, uch undoshli o'zak fe'llarning to'rt o'zak undosh fe'llardan farqi masdar qoliplarining ko'pligi va ma'lum qoidalar doirasida emasligidir. Chunki, uch o'zak undoshli fe'llarning masdar qolipi samoiy ya'ni eshirtish orqali yetib kelgan, ma'lum qolip asosida hosil qilinmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol 30-juz – Т.: «Hilol-Nashr» 2021. – 391b.
2. Akmalxonov.A.A. Sakkokiyning “Miftahu-l-ulum”asarida nahv va sarf masalalari :Dis...filol.falsafa.dok. - Toshkent, 2020. – 377 b
3. Носирова М. Махмуд Замахшарийнинг “Ал-Унмузаж фи-н-нахв” рисоласи. –Т.: ТДШИ, 2005. –Б.116.
4. Гранде Б.М. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освящении. –М.: Вост. лит., 1998. –С.253.
5. شرح المفصل لمحمود الزمخشري.دكتور إميل بريع يعقوب.الناشر دار الكتاب العلمية.بيروت لبنان.2001م.-350ص
6. الشيخ الإمام كمال الدين أبي البركات عبد الرحمن ابن محمد بن أبي سعيد الأنصاري النحوي الإننفاف في مسائل الخلاف بين النحوين البصريين والковيين.دار الطلائع للنشر والتوزيع والتصدير. القاهرة-2005-880ص
7. حفني ناصف، محمد دياب، مصطفى طموم، محمد صالح. الدروس النحوية. دار العقيدة. مصر، الإسكندرية-2007. الصفحة 381

8. حبي بن عبد المعطى بن عبد النور الزواوي المغربي. الدرة الألفية في الألفية بن معطى. ط 1 -. القاهرة: دار الفضيلة، 2010 م. ص 20.
9. الشيخ مصطفى الغلايني. جامع الدروس العربية. - بيروت: العصرية. 1993 م. ص 230.
10. سيبويه. الكتاب الجزء الثالث. الناشر مكتبة النحاجى بالقاهرة. 1988 م 10.4\10.4.
11. أبو البقاء يعيش ابن علي ابن يعيش الموصلي شرح المفصل في صنعة الإعراب الزمخشري. دار الكتب العلمية: بيروت- لبنان- 4\584 ص